

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск VI

Тернопіль
1997

УДК 947.477
ББК 63.3(4УКР)
Н-84

Редколегія:

М.М.Алексівець, доктор історичних наук, професор
(відповідальний редактор);
М.Г.Братасюк, доктор філософських наук, професор;
П.С.Коріненко, доктор історичних наук, професор;
Г.В.Терещук, доктор педагогічних наук, професор;
Р.Й.Тхоржевський, доктор історичних наук, професор;
М.М.Стрішенець, доктор історичних наук, професор;
М.П.Ткачук, професор (відповідальний секретар).

Рецензенти:

В.К.Борисенко, доктор історичних наук, професор
(Київський Національний університет ім.Т.Шевченка);
В.І.Кучер, доктор історичних наук, професор
(Інститут національних відносин і політології НАН України).

Друкується за рішенням Вченої Ради
Тернопільського державного педагогічного університету
від 26 серпня 1997 року (протокол № 1).

ISBN 966-568-115-X

©Тернопільський державний педагогічний
університет, 1997

**Наукові записки Тернопільського державного педагогічного
університету.** Вип. VI. Серія: Історія: Збірник наук. праць./
За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. — Тернопіль, 1997. —
348 с.

У збірнику містяться наукові статті та повідомлення, в яких автори,
використовуючи багаточисельні джерела, досліджують проблеми
історії України, політичні та соціально-економічні аспекти історії
української державності, актуальні проблеми вітчизняної культури.
Окрім того, у наукових записках видруковані рецензії на раніше
опубліковані дослідження.

УДК 947.477
ББК 63.3(4УКР)
Н-84

ISBN 966-568-115-X

©Тернопільський державний педагогічний
університет, 1997

Список джерел та літератури

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии./Свед. и прим. Н.И.Петрова.- Отделение П.-К.,1904-1908.
2. Білокінь Я. Як венеціанець приїздив до Києва латини вчитись//Всесвіт.-1987.-№ 7.
3. Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII ст.- К.,1903.
4. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т.-Т.3.-М.,1954.
5. Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу//Тези доповідей міжнар.наук.конф. "КМА в історії України". -К.,1995.
6. Записки наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка. -Т.64. -Кн.І. -Львів, 1905.
7. История Молдавской ССР. -Т.І. -Кишенев, 1965.
8. Історія УРСР: У 8-и т. -Т.2. -К.,1979.
9. Криштопа Б.П., Дяченко М.О. Вихованці Київської академії - першопрохідці серед докторів медицини Російської держави XVIII ст.//Тези доповідей міжнар.наук.конф. "КМА в історії України" -К., 1995.
- 10.Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. -К.,1994.
- 11.Огієнко І. Українська культура. -К., 1991.
- 12.Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (2-е изд.доп.-Т.2). - К.,1898.
- 13.Пашенко Є. Українське барокко в Сербії//Всесвіт.-1977.-№12.
- 14.Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.-Т.2.-К.,1993.
- 15.Тітов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI-поч.XIX в.: Збірник АН України; зб.історично-філологічного відділу. Т.XX.-К.,1924.
- 16.Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. -К.,1981.
- 17.Хижняк З.І. Осередок освіти, науки й культури України і всієї Східної Європи//Вісник АН УРСР. -1990. №12.
18. Центральний державний історичний архів, м.Київ.
- 19.Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII-XVIII ст. -К.,1963.
- 20.Шевчук М. Сонцесяйний гелікон..при битій дорозі.-Київ.-1993.-№6.

О.ШАМА

Шляхетська традиція в українській історіографії

У XVIII ст. відбулась знаменита полеміка між двома французькими істориками - графом А.де Буленвілл'є і абатом Ж.-Б.Дюбо [1]. Перший доводив, що римська провінція Галлія була завойована германськими племенами, які й заклали основи соціально-політичного ладу Франції. Цим граф обгрунтував "природність" панування шляхетського стану у країні. На противагу йому Ж.-Б.Дюбо заперечував історичність завоювання: германці мирно селились поруч з римлянами й галлами

й, переймаючи римські закони, поступово "розчинились" у місцевому населенні. Лише набагато пізніше купці авантюристів вдалося скористатись суспільним хаосом, що наступив внаслідок вторгнень норманнів і узурпувати владу у країні. Саме ці, за словами історика, "розбійники" і стали засновниками аристократичних (у тому числі й королівських) родів Франції.

Немає сумніву, що А.де Буленвілл'є, будучи представником шляхетства, відобразив своєю інтерпретацією історії Франції дійсний стан французького суспільства XVIII ст., у якому шляхта продовжувала відігравати провідну соціально-політичну роль, а традиційна система шляхетських цінностей зберігалась на рівні масової свідомості [2]. У протилежність йому, абат Ж.-Б.Дюбо, як представник "третього стану", цією дійсністю був незадоволений, а тому заперечував "природність" шляхетських прав і шляхетського способу управління суспільством [3].

Не буде помилкою ствердити, що суспільно-політичні погляди шляхти, а отже - і шляхетська історіографія є "первинними", усі ж інші - "вторинними", виробленими "в опозицію" шляхетським. Подібна ситуація характерна для історіографій усіх європейських країн, тому, з'ясування поглядів української шляхти на суспільство й державу і, відповідно, "виокремлення" шляхетської традиції в українській історіографії видається досить цікавим з точки зору доповнення цілковито домінуючої зараз народницької і державницької історіографії.

За початок шляхетської традиції в українській історіографії слід прийняти Люблінський сейм 1569 р.; адже саме на ньому внаслідок згоди шляхти українських, білоруських, польських і литовських земель утворилась держава Річ Посполита, заснована на шляхетських принципах добровільної згоди і захисту власних свобод, як це окреслив творець унії - король польський, великий князь литовський і руський Жигимонт II Август [4]. Давши згоду на інкорпорацію своїх земель до Королівства Польського, українська шляхта одержала земські привілеї, які забезпечували їй повноту особистих і політичних прав і гарантували недоторканість соціально-політичної структури українських земель [5]. Зі свого боку українські шляхтичі присягнули на вірність королю й Короні, зобов'язавшись, "справуючи ся во всей повинности своеѣ, верне ѣ статечне стоячи при королю його милости ѣ короне полскої, а николи ся од ней не отриваючи, ѣ вшелякого небезпеченства ѣ шкоди... остерегати яко на верного подданого належит" [6].

Подібно тому, як у Франції поява праці А.де Буленвілл'є, у якій обгрунтовувались шляхетські права, була пов'язана з активізацією ідеологів "третього стану", в Україні виступи шляхетських історіографів інспірувались усвідомленням загрози шляхетським правам і вольностям. На сеймі 1569 р. князь К.Вишневецький з наказу

волинської шляхти заявив, що умовою її приєднання до Корони є повна рівноправність: "...абисьми не били в зацностях своєє шляхетских принижени, бо ми є народ так поштиви, же кождому народови на свете наперед ничого не дамо й чуємося в том, иж кождому народови є ровни шляхетством" [7]. Очевидно, що до кінця XVI ст. цієї умови дотримувались усі сторони (недарма часи Жигимонта Августа і Стефана Баторія сприймалися шляхтою як "золотий вік" суспільної згоди і релігійної толерантності [8]). Однак, на початку XVII ст. частина української шляхти стала вважати, що її права і свободи "принижено", і, як реакція, з'явилися тексти, в яких ці права обгрунтовувались посиланнями на "старовину", а так як і ці історичні розвідки супроводжувались наведенням документів, в яких права шляхти фіксувались, то можна говорити про виникнення шляхетської історіографії.

Близько 1621 р. український письменник-полеміст Захарія Копистенський пише, що за "святої пам'яті" короля Жигимонта Августа "в року 1569, на сойме в Люблине, князство Литовское й Киев й Волинь с королевством Полским зъєдначилося заєдно бити й єдних волностей й свободи заживати, й заровно тяжари поносити й оборону й промисл вшелякий взаєм чинити, один одного прав й волностей перестерегаючи". Автор підкреслює роль монарха у цій події: Жигимонт Август не тільки об'єднав свої "паньства" у єдину Річ Посполиту, але й постановив, що жодні статuti і земські привілеї, а також сеймові ухвали цим правам і вольностям ні у чому шкодити не будуть "на вічні часи" [9].

Втім, З.Копистенський розуміє унію цілком по-шляхетськи: однієї волі монарха недостатньо для такого важливого кроку, необхідна ще згода народу шляхетського, щоб угода набрала дійсної сили. "Стани Роські" цю угоду дали і взаєм одержали привілеї, в якому "речі, артикули, свободи і вольності" української шляхти були даровані "на вічні часи". Цей привілеї підтверджувався у 1574 р. за короля Генрика, у 1576 р. за короля "святої пам'яті" Стефана, у 1588 р. за Жигимонта III, "короля нинішнього": автор відсилає читати про це у "Статутах" і "Конституціях" [10]. Таким чином, З.Копистенського цілком можна вважати одним з перших представників шляхетської традиції в українській історіографії: виходячі з розуміння держави як "речі посполитої" ("справи народу"), заснованої на взаємному "перестереженні" прав і свобод народу шляхетського та його інституцій (судів, сеймиків тощо), він оцінює Люблінську унію 1569 р. як добровільну угоду "народов і станов Полских, Роских, Литовских" об'єднатись у єдину Річ Посполиту.

Аналогічне бачення було притаманне й українському церковному діячеві Афанасію Филиповичу, чий "Щоденник" датується 1646 р. Для нього король Жигимонт Август теж був гідний "святої пам'яті", оскільки, "привернувши" землі Волинську й Київську до Корони, він

надав їм привілеї, у яких зазначав: "Обещуемо й повинни будемо достоенств, дигнитарств й урядов у земли Волинское й Киевської, великих й малих, духовних й свицких, так римского яко й грецкого закону будучих, не уменшати, ани затлумляти й овшем вцели заховати вечними часи". Однак, пише А.Филипович, "по жалостной смерти короля Жигимонта", поляки не дотримали слова, а отже, "народ Роский грецкого закону" має право цю унію розірвати [11].

З цієї точки зору, Визвольна війна українського народу середини XVII ст. поклала край існуванню шляхетської України і, відповідно, унії 1569 р. Однак, історичні обставини змусили вже козацьку Україну укласти нову угоду - цього разу з Московією і, що цікаво, одним з пунктів цієї угоди була вимога, щоб українці "при своїх шляхетських вольностях залишились і між собою старшин на судові посади обирали і маєтки свої і вольності мали, як це за королів польських було" [12]. Одже, перед нами знову той самий шляхетський принцип укладення політичних стосунків: перш, ніж погодитись на зверхність московського царя, українська політична еліта (козацька старшина) застерегла для себе права й привілеї, беручи за взірць той стан, який існував в Україні після Люблінської унії 1569 р. Цікаво, що через певний проміжок часу це знайшло відображення у термінології: вже на початку XVIII ст. козацька старшина почала називати себе шляхтою [13].

Однак, у середині XVIII ст. політика російського уряду, спрямована на уніфікацію і централізацію імперії, викликала занепокоєння української шляхти, однією з перших ознак якого стала спроба кодифікації прав українського шляхетства у 1743 р. [14]. Натомість, "законодавчі плани" Катерини II змусили шляхту терміново шукати у минулому обгрунтування своїх прав і свобод. Пов'язаний цей "спалах" шляхетської історіографії з діяльністю Григорія Полетики. О.Бодянянський пише: "Відомий ученістю і знатністю депутат від Малоросійського шляхетства пан Полетика, відправляючись на депутатську посаду ... для складання "Нового Уложения", мав необхідну потребу відшукати вітчизняну історію" [15]. Так от, відшукав він її не де-інде, а у самих першоджерелах, які сходять до Зіновія Хмельницького та архіву Києво-Могилянської академії. Наслідком історичних студій Г.Полетики стали декілька "Записок", які він подав імператриці.

Звичайно, слід погодитись з М.Марченком щодо легендарного характеру оповіді О.Бодянянського [16], однак це стосується лише буквального боку справи. А з точки зору суті речей це якнайстисліше відповідає дійсності: Г.Полетика у своїх студіях сягав до самої основи шляхетської історичної традиції - до привілеїв, які підтверджували статус шляхти і одночасно слугували документальним відображенням шляхетських уявлень про соціально-політичні процеси.

У своїх "Записках" Г.Полетика проводить думку, що українська шляхта добровільно пішла на союз з Польшею на Люблінському сеймі 1569 р., виходячи з інтересів своєї "речі посполитої", а століттям пізніше цей союз розірвала і уклала угоду з Московією [17]. У зв'язку із цим надзвичайно цікавою видається думка М.Василенка, який пише, що у творі Г.Полетики "на першому місці стоїть шляхетство ... і його таємна надія відновити такий лад, за якого воно отримало б ... перевагу як у адміністрації (сеймики), так і у суді (суди гродські і земські)" [18]. Але ж це не що інше, як повернення до устрою, встановленого рішеннями Люблінського сейму 1569 р., згідно яких вільне об'єднання самоврядних земель є основою держави. Таким чином, українська шляхта у XVIII ст. чудово розуміла свою політичну окремішність як у Речі Посполитій, так і у Московії й усвідомлення цього підтримувалось шляхетською традицією у історіографії.

Ідеї Г.Полетики були сприйняті його сином Василем Полетикою, а також Андріаном Чепю і Василем Чарнишем, котрі виступили виразниками інтересів української шляхти на початку XIX ст. За словами М.Марченка, тексти, залишені ними, "своєю ідейністю і засобами обґрунтування ... дуже близькі, а в окремих місцях навіть тотожні, іноді збігаються текстуально з писаннями Полетики-батька" [19]. Отже, усіх названих авторів можна вважати прямими продовжувачами української шляхетської історичної традиції. Поштовхом до їх виступу знову послужили "реформаторські наміри" російського уряду: у 1809 р. герольдія, за окресленням В.Чарниша, "принизила національні наші чини" [20]. За прикладом батька, В.Полетика подав імператорові "Записку", у якій теж обґрунтував права шляхти.

Автор наполягає на споконвічності "прав, звичаїв, привілеїв, свобод і переваг, якими Мала Росія з найдавніших часів користувалась" і котрі, відповідно, підтверджувались польськими королями: Жигимонтом Августом у 1563, 1568 і 1569 рр., Генриком у 1574 р., Стефаном Баторієм у 1576 р., Жигимонтом III у 1588 р., Владиславом IV у 1633 р. і Яном Казимиром у 1649 р. Особливе місце, на думку В.Полетики, у цьому ряду займає Люблінський привілей 1569 р.; Жигимонт Август, дізнавшись, що "поляки мають більше прав на Київське князівство, ніж литовці, за згодою всіх чинів республіки" приєднав його до Корони Польської, видавши з цього приводу привілей. Цей, за словами автора, "безцінний привілей", постановляє, що земля і князівство Київське, за спільної всієї республіки і особливо того князівства духовних і світських чинів згоди, від послуху і присяги Великому Князівству Литовському звільняється, а приєднується навіки до Королівства Польського". "Малороси" приєднується навіки до Польщі "як рівні до рівних і

вільні до вільних люди і кожному з них дозволяється користуватись тими ж привілеями, згідно свого чину і гідності, якими користуються й усі інші громадяни Королівства Польського".

У Королівстві, пише В.Полетика, "малоросійські чиновники - військові й цивільні, допускались ... без всякої від ... природного тамтешнього дворянства різниці до високих сенаторських придворних і земських достоїнств". Однак, з часом поляки зрадили Люблінську угоду і "малоросійський народ", будучи "озлоблений і засмучений багатьма неправдами через порушення віри, прав і вольностей своїх ... іго їх з себе скинув". Зберігаючи свої права, Малоросія "добровільно приєдналась до Російської держави" [21].

Зусилля Василя Полетики і його однодумців завершилися успіхом. "Цар за доповідною нашого генерал-губернатора, - пише автор "Записки" А.Чепі, - звелів зберегти малоросійське дворянство за чинами нашими" [22]. В.Полетика навіть пішов далі у своїх сподіваннях, повіривши чуткам про впровадження "конгресу російських губерній, що колись мали особливі права". "На цьому поприщі, - пише він, - відновиться пам'ять давніх, незабутніх у віках наших патріотів. Щасливі будемо, якщо побачимо нових, що захищають з такою ж відданістю права, привілеї, вольності і свободи своєї батьківщини" [23]. Однак, надії на повернення старовини так і залишилися несповненими: зробивши дрібну поступку у "регаліях", царський уряд продовжував "реформи", започатковані Катериною II і "нові патріоти", що прийшли на заміну В.Полетиці, належали вже до зовсім іншої епохи.

Протягом XIX ст. у Європі шляхта втрачає своє провідне суспільно-політичне становище і поступово роль "народу політичного" переходить до інших соціальних груп. Однак в Україні цей процес набуває особливої форми: разом з політичним значенням українська шляхта втратила й національну ідентифікацію. Влучно сказав про це Андріан Чепя: коли російський уряд зрівняв російських дворян у привілеях з малоросійським шляхетством, "тоді малороси почали сміливо поступати на російську службу, скинули татарські й польські шати, почали балакати й танцювати по-російськи" [24]. Тим не менше, шляхетський світогляд і шляхетські ідеали були збережені постшляхетською інтелігенцією, послуживши одним із джерел романтичного руху - також і в історіографії.

Виняткову роль у становленні української романтичної історіографії відіграла "Історія Русов", вперше видана у 1846 р., однак широко відома у інтелектуальних колах з кінця 20-х рр. Вже для сучасників не тільки ім'я її автора, але й самі його історичні погляди були загадковими, вражали незвичністю і "новизною". М.Максимович з цього приводу пише: "У "Історії Русов" зовсім не видно близького знайомства ні з сучасними актами, ні з польськими

істориками, ні з головнішими малоросійськими літописами: все взято не з перших рук, ніби за чутками і перебудовано на свій лад, без збереження вірності й точності історичного факту" [25]. Звідси можна зробити такі висновки: по-перше, "змосковщення" української шляхти зайшло так далеко, що вона геть забула свою власну історичну традицію і оберталась в колі російської, польської і малоросійської вченості; по-друге, історична модель "Історії Русов" є цілковито вільною як від польських і московських, так і від малоросійських впливів. Ця незвичність була такою очевидною, що свідомо чи несвідомо погляди сучасників звертались у бік Василя Полетики та його батька [26]. Російський поет О.Пушкін теж безпомилково відчув у авторові "серце шляхтича" [27]. Нарешті, М.Василенко визнає, що "Історія Русов" викладена "зв'язно" [28]. Зрозуміло, що зв'язність може дати тільки шляхетська історична традиція - з її безперервним ланцюгом привілеїв, які постійно підтверджувались. Таким чином, "Історію Русов" слід розглядати як підсумок української шляхетської історіографії XVII-XVIII ст.

Історична схема "Історії Русов" опирається на шляхетське бачення суспільства і держави: добровільно входячи до складу різних держав, українські землі зберігали свою устроєву самобутність і політичну автономію. "Грубою помилкою" називає автор твердження про "загарбання" України Литвою, а потім Польщею. Литовському князеві, пише він, у 1320 р. "воювати було у Русі ні з ким більше, як з татарами", тобто Литва і Орда фактично боролись між собою за право бути сюзереном руських земель, що якраз відповідає реаліям феодальної епохи. Для того, щоб зрозуміти це, не треба великих зусиль: істина лежить на поверхні, тому що "із самих трактатів, привілеїв і пактів, що з'єднували руський народ з Литвою і Польщею, видно, що він з'єднувався і домовлявся, як вільний і суверенний, а не як завойований".

У 1386 р. відбувся шлюб Ягайла і Ядвіги, "і Малоросія під давньою назвою Русі з'єдналась тоді разом з Литвою у Королівство Польське на трататах і умовах, що рівномірно всім трьом народам слугували". Всі посадові особи в українських землях обирались з лицарства "вільними голосами" й затверджувались королем і сенатом. Сам сенат складався з осіб, котрі обирались на сеймі депутатами, обраними народом. Натомість народ складався з трьох "класів": шляхетства, духовенства і поспільства, кожен з яких мав споконвічні права і обов'язки.

На думку автора "Історії Русов", зміна державної належності Русі пов'язана з порушенням прав і свобод шляхетства. У 1563 р., під час роботи над новим Литовським Статутом, королю Жигимонту Августу були подані для підтвердження "споконвічні привілеї та всі законоположення" руської шляхти, а також прохання для зрівняння

її у правах із польською. Король підтвердив ці привілеї і дозволив "вписати їх у новостворений Статут таким чином, як вони у Короні Польській вписані і однаково уживати, вольностями своїми користуватись". З цього приводу виник конфлікт з "деякими чинами литовськими", особливо з тими, "що були в землі Руській за обранням на урядах". Тоді, згідно прохань "депутатства руського", Жигимонт Август на сеймі 1569 р. у Любліні "вилучив" землю Руську і Київське князівство з "литовського послушання" і до Польського Королівства "яко рівних до рівних, вільних до вільних, і як власний та істинний член до першого і до власного тіла і голови" навіки приєднав [29].

Слід ствердити, що хоч уявлення автора "Історії Русов" про устрій українських земель більше скидаються на політичні мрії української шляхти на початку XIX ст., однак те, що він ставить середньовічний земський устрій у тісну залежність від становища "народу політичного" (шляхти) і розглядає політичну історію у зв'язку з соціально-політичною структурою суспільства, доводить його належність до шляхетської історіографії.

"Історія Русов" зробила величезне враження на вітчизняних істориків та літераторів, у першу чергу на тих, як зазначав П.Куліш, "які примусили подумати, як би врятувати те, що ще вціліло" [30]. Всі вони - хто із застереженням щодо наукової достовірності (наприклад, М.Костомаров [31]), хто повністю (В.Горленко пише, що "Маркевич цілком обікрав це джерело" [32], а М.Драгоманов відзначає: "Ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як ... "Історія Русов" [33]) сприйняли "Історію Русов", тому можна ствердити, що шляхетська історична традиція суттєво вплинула на українську романтичну історіографію першої половини XIX ст., а через неї - на становлення ідеології Кирило-Мефодіївського товариства та його політичної програми [34].

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства шляхетська історіографія як самостійна течія вигасає, однак шляхетська традиція продовжує впливати на погляди дослідників. Опираючись на неї, Микола Костомаров виступив проти концепції "єдиного давньоруського народу" і теорії "загарбання" України Литвою й Польщею. Він стверджує, що український і російський народи ніколи не були одним народом: у давньоруський період вони жили своїм окремішнім життям і розвивали свої оригінальні суспільні форми, зумовлені їх цілком відмінним "психологічним складом". Якщо у росіян переважає колективізм ("общинність"), який прагне "дати міцність і формальність єдності своєї землі", то для українців характерне переважаюче ідеалу особистої свободи, що покладала "невизначеність форм південноруського суспільства". У результаті, росіяни створили державу "централізованого типу", яка постійно "руйнувала федеративні начала" і придушувала свободу особи, а українці здавна жили "федеративним устроєм", який покладал

незалежність особи і недоторканість власності.

"Федеративний устрій", на думку М.Костомарова, утворюється відносинами, "які встановлюють зв'язок між ... членами для взаємної безпеки і вигод кожного". Зовнішня форма такої федерації (територія, а також належність до якоїсь держави) була непостійною, однак незмінною залишалась її структура, заснована на особистих зв'язках і взаємному застередженні прав і свобод: кожен член - учасник федерації міг вступити до неї, або вийти з неї за своїм бажанням.

Елементарною одиницею цього устрою була земля. "Одиниця Волинської землі, одиниця Кривської землі, - пише дослідник, - залишалась ... тією ж самою і всі князі однієї землі були між собою завжди у тісному зв'язку: їх князівства мали сенс однієї групи володінь, однієї нероздільної, утвореної внутрішньою єдністю округи". Земля могла мати свого князя або чужого, або й зовсім обходитись без князя - не це вирішувало структуру землі, а союз громадянства між вільними особами. М.Костомаров поширює цей принцип на усі суспільні групи (наприклад, селяни у нього теж входять до "ланцюга народного управління"), однак говорить більше про князів, шляхту і козаків. Це відповідає вираженням у документах реаліям середньовіччя: державотворчу групу населення ("народ політичний") могли утворювати "сильні" особистості, здатні відстояти свою свободу - військові (шляхта). Саме вони складали основу суспільної організації й відповідали за оборону землі від зовнішніх ворогів і за внутрішню стабільність.

М.Костомаров вважає, що подібний устрій був характерний для всієї Європи. В Україні, пише він, "давні удільно-вічові поняття продовжували розвиватись і зустрілись з польськими, які, в основі своїй мали багато спільного з першими і якщо змінились, то внаслідок західноєвропейських понять". Так зване "польське завоювання" тільки зміцнило в українських землях "давнє право особистої свободи" і допомогло відстоювати його ще досить довгий час. Зрозуміло від кого - від Московії, де "федеративних елементів" ніколи не було, а споконвіку панував "елемент самодержавства" [35].

Неважко помітити, що "федеративна теорія" М.Костомарова є нічим іншим, як розвитком і своєрідним синтезом основних ідей шляхетської історіографії. Активно використовували шляхетський підхід також М.Максимович [36] і, особливо - Пантелеймон Куліш, який першим підніс свій голос проти ідеалізації козацтва. У історичній науці утвердилась думка, що свої "козакоборчі" погляди він набув "під впливом польської історіографії" [37]. Насправді П.Куліш, як історик, продовжував традиції шляхетського напрямку української, а не польської історіографії і його ставлення до "козацької анархії" випливало з ідей "шляхетського федералізму".

"Річ Посполита, - пише П.Куліш, - була королівством тільки за н звою: по-суті, вона являла собою федерацію областей, повітів, і

окремих панських володінь". Отже, і Україна зберігала в ній свою самобутність, а українська шляхта, будучи повноправним господарем своїх земель, виконувала в них стабілізуючу, конструктивну функцію. Якщо у середині XVI ст. козаки і шляхта ще становили єдиний військовий стан, насамперед покликаний обороняти Україну від загрози ззовні, то після 1590 р. "українська шляхта все більше і більше відособлювалась від козаків у своєму побуті й інтересах; сільське господарство... винагороджувало її за труди вірніше, ніж ходіння з козаками на воєнні промисли; з покращенням соціального побуту, з'явилась потреба у більш строгій адміністрації: на повітових сеймиках вишукувались засоби вгнуздання всілякого непослуху, а найбільше - козацького" [38].

Натомість козацтво було антиподом всякого порядку. "Де мешкали козаки, - пише П.Куліш, - там було неможливим справжнє хазяйнування: де пани господарювали правильно, там козацький мандрівний спосіб життя був нестерпним". І ось тут шляхетсько-федеративна ідея одержує своє завершення: "козацькі війни" були не боротьбою проти польського панування, а "громадянською війною", а отже, саме козаки були справжніми ініціаторами руйни і втрати Україною своєї державності. Одночасно П.Куліш засудив і соціалістично-народників, що орієнтувались на козацькі традиції. "Козацький елемент, - пише він, - був запереченням всього, що обмежувало в людині її дикі інстинкти, запереченням принципу суспільства, запереченням принципу держави" [39].

Впливи шляхетської традиції відчуваються навіть у тих дослідників, які підкреслювали своє народництво і ненависть до всього "шляхетського", яке вони ототожнювали з "польським". Так, відомий своїм "антиполонізмом" Володимир Антонович визнає, що київська шляхта одержала після Люблінського сейму 1569 р. "величезне політичне значення і привілейоване становище у краї", а далі із справжнім захопленням реконструює дивовижну кар'єру одного київського землянина, наче демонструючи усі вартості шляхетського устрою [40]. Подібна ситуація склалась із дослідженнями його учня - М.Грушевського. Саме у нього - соціаліста народника - знаходимо найблискупчий в українській історіографії аналіз Люблінської унії 1569 р., який він опер на постулатах шляхетської традиції.

Поєднання таких суперечностей пов'язане не тільки з властивими позитивістській методології роздвоєнням на "істину факту" й "істину теорії". У випадку Михайла Грушевського велику роль також відіграв його тісний зв'язок з доробком саме української історіографії: тому і він не міг уникнути захопленням картиною соціальної і національно-конфесійної гармонії "золотого віку" Жигимонта Августу, а також логічною зв'язністю шляхетської традиції. У своєму юнацькому щоденнику М.Грушевський пише: "Мимоволі згадуєш, дивлячись на теперішнє життя, блаженні й пріснопам'ятні часи єднання Малоросії

з Польщею, як рівний з рівним і вільний з вільним" [41]. Але й багато пізніше вчений визнавав, що був вихований у строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків" [42]. Таким чином, не дивлячись на всі метаморфози історіософії М.Грушевського, впливи шляхетської історичної традиції на її становлення - безсумнівні. А негативний пафос, з яким М.Грушевський підходив до висвітлення діянь шляхти, думається, тільки допомагав йому бачити реальні стосунки і реальні механізми - без тієї ідеалізації, що так притаманна його концепції історії "пригнобленої маси".

Своє розуміння становища українських земель у складі Литви дослідник будує на постулаті їх самостійності. "Українсько-руські землі, - пише він, - були досить механічно зв'язані з Великим Князівством Литовським, стояли осторонь у ній, жили своїм місцевим життям" [43]. Організація цього "місцевого життя" не залежала від князя, тому, коли Вітовт вчинив погром зручених литовських князів й "понизив" їх до рівня строруських князів, становища самих земель не змінилось: їм була залишена їх територіальна цілісність, особливості устрою і права. А от від кого залежала їх суспільно-політична структура, можна зрозуміти з наступних слів: "Скрізь місцевому панству полишене було широке поле в управі землі, місцеві уряди в значній мірі роздавалися місцевим панам і шляхті. Місцеві пани-шляхта на своїх з'їздах полагоджували земські справи, висилали своїх відпоручників на сейми Великого Князівства для участі в загальних справах і передкладали свої дезидерати центральній владі".

Отже, Велике Князівство Литовське являло собою "певне наближення до федерації", устрій якої дослідник бачить так: етнічна Литва була центром Великого Князівства, її аристократія тримала в своїх руках "біжучу центральну управу", засідаючи на урядах столиці й ближніх до неї округів. Інші ж землі "закликались до участі в державних справах у важливіших випадках, і брали в них участь через своїх урядників і магнатів або земських відпоручників, а зрештою, полагоджували у себе вдома, на своїх з'їздах свої домашні справи". У середині XVI ст., внаслідок перетворень, здійснених урядом Жигимонта Августа, ці з'їзди перейшли "в шляхетські сеймики, організовані на польський взірець і у вибірні шляхетські земські суди, - і тут М.Грушевський робить надзвичайно цікавий висновок, - але початки їх, очевидно, йдуть ще із староруських часів, з боярського правління XIII-XIV ст., коли із зростанням місцевого боярства і занепадом політичної діяльності громади такі боярські сейми мусили заступити давніші всенародні віча" [44].

Трактування Люблінської унії у М.Грушевського теж цілком шляхетське: Україна з'єдналася з Польщею з причини "порушення прав" литовською стороною. У 60-х рр. XVI ст., внаслідок реформ

Жигимонта Августа, покликаних до життя необхідністю зміцнити Велике Князівство, вийшло на яв "давнє суперництво Руського і Литовського елементів". Тому не дивно, що українська шляхта стала вбачати вихід із становища в унії з Польщею, справедливо вважаючи, що засівши з поляками до спільного сейму, вона звільниться від "литовського гніту". Крім того, до унії українські землі підштовхували ще невідкладні завдання поточної політики: Литва, зайнята війною з Московією зовсім не допомагала Україні у її боротьбі з татарами, а побори брала нарівні з литовськими і білоруськими землями. Війна з Московією, пише М.Грушевський, для волинян і підляшан мала цілковито "теоретичний інтерес", тому "тягарі, нею викликані, мусіли їм дуже докучати, а тісніша унія давала надію на полегшення їх, коли, мовляв, причиняться до сеї боротьби коронні провінції" [45].

З цієї точки зору той опір, що його чинили унії литовські магнати, одержує зовсім інше значення. "Під литовським патріотизмом, - зазначає дослідник, - рушались... егоїстичні класові інтереси, бажання задержати в руках олігархії дальшу управу великого князівства Литовського, не поділившись нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з поляками". Власне кажучи, ця протидія литовського можновладства і вирішила справу інкорпорації українських земель до Корони, тому що, на думку М.Грушевського, початок Люблінського сейму 1569 р. не віщував ніяких змін, а його доробок був несподіванкою, схожою на "розрублення заплутаного вузла". Розлючений демонстративним від'їздом литовських панів радних із сейму, король "одним потягом пера вирішив долю українських земель, приєднавши їх до Польщі".

Волинь і Київщина одержали привілеї "на повернення їх до Корони", причому, зазначає історик, якщо ці привілеї і були складені без участі українських послів, однак вони повністю враховували петиції замель, що їх подавали королю волиняни і підляшани на численних сеймах. "Отсе властиво й усе те, - заключає М.Грушевський, - що має називати ся Люблінською унією. Ми привикли під сею назвою розуміти прилучення Волині, Підляша, Київщини і Брацлавщини до Польщі, але це... були акти від унії осібні...тільки на тім самім Люблінським соймі". Українські землі одержали широке самоуправління, так що українське шляхетство "ніколи не виявляло й охоти відірватись від Польщі та вернутись до великого князівства Литовського" [46].

Таким чином, здійснений екскурс у історичну літературу переконливо свідчить, що в українській історіографії існує своя власна шляхетська традиція, яка ґрунтується на системі поглядів української шляхти - провідної верстви українського суспільства XVI - XVIII ст. Концепція історичного розвитку України, створена шляхетськими істориками, значно відрізняється від загальноприйнятої зараз народницької історіософії, що дозволяє не тільки переглянути застарілі

стереотипи у трактуванні багатьох важливих подій вітчизняної історії, але й збагатити арсенал методологічних підходів до вивчення минулого українського народу. З цієї точки зору, виокремлення шляхетської історіографії створює основу для наукової розробки української ліберально-демократичної доктрини, яка, на жаль, дотепер не змогла зайняти належного їй місця у суспільно-політичній думці сучасної України.

Список джерел та літератури

1. Гревс И. Феодализм//Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона.-СПб., 1902.- Т. 70.- С.495-49 ; Виноградов П. Происхождение феодальных отношений в лангобардской Италии. - СПб., 1880.
2. Барг М. Концепция феодализма в современной буржуазной историографии// Вопросы истории.- 1965.- №1; Пименова Л. Просвещение и "дворянский расизм">// Французская революция XVIII в./ Сб.статей под ред.Г.Кучеренко. - М.,1988.
3. Алпатов М. Политические идеи французской буржуазной историографии XIX в. - М. - Л., 1949.
4. Дневник Люблинского сейма 1569 г./ Изд.М.Коялович. - СПб., 1869.
5. Volumina Legum/ Ed.J.Ohryzko. - Petersburg, 1859. - Т.2. -
6. Архив Юго-Западной Росии. - К., 1851. - Ч.2, Т.1.
7. Дневник
8. Див., напр.: Pamietnik Teodora Jewlaszewskiego nowogrodzkiego podsedka/1546-1604/. -Warszawa, 1860.
9. Памятники полемической литературы в Западной Руси.- СПб.,1878. - Кн.1.
 10. Там само.
 11. Там само.
 12. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.-СПб.,1878. - Т.10 .
 13. Детальніше про це див.: Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. - К.,1988.
 14. Права, по которым судится малороссийский народ. - К.,1878; Див.:також: Гуржий О. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.). - К.,1994.
 - 15.Бодянский О. Предисловие // История Русов или Малой России. - М.,1846.
 16. Марченко М. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. - К.,1959.
 17. Иконников В. Опыт русской историографии. - К.,1908. - Т.2. - Кн.2
 18. Василенко Н. К истории малорусской историографии и молороссийского общественного строя // Киевская Старина. - 1894. - №11.
 19. Марченко М. Вказ.праця.
 20. Чарныш В. Письмо к А.Чепе от 16 марта 1809 г.//Киевская Старина.- 1893. - №1.
 21. Полетика В. Записки о малороссийском дворянстве. 1809 г. // Киевская Старина.-1893.-№1.-Приложение.

22. Полетика В. Письмо к А.Чепе от 2 марта 1810 г. //Киевская Старина.- 1893.-№1.
23. Там само.
24. Чепе А. Письмо к В.Полетике от 6 мая 1809 г.//Там само. -Пр.1.
25. Максимович М. Собрание сочинений.-К.,1876.-Т.1.
26. Иконников В. Вказ.праця.-С.1629-1650.
27. Пушкин А. Собрание сочинений в 10 Т.-М.,1962.-Т.6.
28. Василенко Н. Вказ.праця.
29. История Русов.
30. Так П.Куліш окреслив на допиті у III відділенні Д.Бантша-Каменського, М.Маркевича, М.Костомарова, Т.Шевченка, склавши таким чином чи не перший "пантеон" української справи/Протокол допиту П.Куліша у III відділенні 16 квітня 184 р.//Кирило-Мефодіївське товариство.-К.,1990.-Т.2.
31. Иконников В. Вказ.праця.
32. Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX в.// Киевская Старина.-1893.-№1.
33. Драгоманов М. Вибране/Упоряд.Р.Міщук.-К.,1991.
- 34.Пор.: Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 Т.-К.,1991.-Т.2; Бантыш-Каменский Д. История Малороссии.-К.,1993; Маркевич Н. История Малороссии в 2 Т.-М.,1842.-Т.1; Куліш П. Книга о ділах народу українського і славного війська Запорозького//Кирило-Мефодіївське товариство.-Пр.379; Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России//Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова/За ред.М.Грушевського.-К.,1928.
35. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.-СПб.,1863.- Т.1.-С.20,56,220,237-242,279-282; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.
 36. Максимович М. Вказ.праця.
 37. Див.,напр.: Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX- на початку XX ст. та її досягнення//Українська культура.Лекції за ред.Д.Антоновича.-К.,1993.
 38. Куліш П. История воссоединения Руси.-СПб.,1874. -Т.1.
 39. Куліш П. Материалы до истории воссоединения Руси.-М.,1877.-Т.1.
 40. Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.-К.,1885.-Т.1.-С.202-203 і далі.
 41. Грушевський М. Щоденники 1883-1893 //Київська Старовина. - 1993. - №3.
 - 42.Цит. за: Прицак О. Історіософія М.Грушевського //Грушевський М.Історія України-Руси.-К.,1991.-Т.1.
 43. Грушевський М. Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства.-СПб.,1904.
 44. Грушевський М. Історія України-Руси.-Львів,1905.-Т.5.
 45. Грушевський М. Історія України-Руси.-К.,1993.-Т.4.
 46. Там само.